

ВПЛИВ НІМЕЦЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО ЧИННИКІВ НА БУДІВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО ФЛОТУ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

INFLUENCE OF THE GERMAN AND RUSSIAN FACTORS ON THE CONSTRUCTION OF THE UKRAINIAN NAVY NORTH DURING THE HETMAN P. SKOROPADSKY

Проданюк Ф.М.,

кандидат історичних наук,

*доцент кафедри філософії, політології та українознавства
Київського національного університету технологій та дизайну*

У статті проаналізовано малодосліджену в науковій літературі проблему впливу німецького та російського чинників на будівництво національного військово-морського флоту в період існування Української держави гетьмана Павла Скоропадського. Обрана тема дослідження не лише становить науковий інтерес, але й має практичне значення з огляду на те, що після агресивних дій Російської Федерації у 2014 р. Україна змушена втретє в ХХ – ХХІ ст. дбати про відновлення власних Військово-Морських Сил.

Перші кроки з розбудови українського військово-морського флоту було здійснено Центральною Радою в 1917 р. Їй вдалося здійснити українізацію частини особового складу кораблів Чорноморського флоту, сформуванню власну воєнно-морську доктрину та створити для її реалізації Міністерство морських справ УНР. Завершити вирішення питань будівництва військово-морського флоту України мав гетьман Павло Скоропадський, який прийшов до влади 29 квітня 1918 р.

На українсько-російські відносини в 1918 р. впливало перебування на території України німецьких та австро-угорських військ. Їхня присутність мала як негативний, так і позитивний характер. Зокрема, тривалий час вони були стабілізуючим чинником існування національної української державності та стали суттєвою перешкодою для більшовиків у реалізації їхніх великодержавницьких планів. 12 червня 1918 р. Радянська Росія підписала прелімінарний мирний договір з Українською державою. На період проведення українсько-російських переговорів на всьому фронті сторони припинили бойові операції. Під час проведення мирної конференції особливо гостро обговорювалося питання про визнання лінії державного кордону між Україною та Росією, зокрема питання належності Криму та Чорноморського флоту.

У травні – липні 1918 р. німецьке командування здійснювало цілковитий контроль над Чорноморським флотом і не поспішало повертати Україні захоплені її бойові кораблі. Лише чітка позиція керівництва Української держави та наполеглива робота гетьманських дипломатів дали змогу встановити прямі контакти у вересні 1918 р. між гетьманом П. Скоропадським і німецьким імператором Вільгельмом II. Під час переговорів Україні вдалося домогтися підтримки Німеччини в поверненні Українській державі кораблів Чорноморського флоту.

Ключові слова: Українська держава, Український військово-морський флот, Павло Скоропадський, гетьманат, Севастополь, Радянська Росія, відносини, Німеччина.

The article analyzes the problem of the influence of German and Russian factors on the construction of the national navy during the existence of the Ukrainian State Hetman P. Skoropadsky, which has not been studied in the scientific literature. The chosen topic of the study is not only of scientific interest, but also has practical significance given that after the aggressive actions of the Russian Federation in 2014, Ukraine was forced into the third in the XX – XXI centuries take care of the restoration of the Navy.

The first steps to build the Ukrainian Navy were made by the Central Rada in 1917. It succeeded in Ukrainian sing part of the Black Sea Fleet personnel, forming its own naval doctrine and creating a Ministry of the Maritime Affairs of the UNR for its implementation. Hetman P. Skoropadsky, who came to power on April 29, 1918, had to complete the decision to build the navy of Ukraine.

Ukrainian-Russian relations in 1918 were influenced by the presence of German and Austro-Hungarian troops on the territory of Ukraine. Their presence was both negative and positive. In particular, they

have long been a stabilizing factor for the existence of national Ukrainian statehood and have become a significant obstacle for the Bolsheviks in the realization of their grand-power plans. On June 12, 1918, Soviet Russia signed a preliminary peace treaty with the Ukrainian State.

During the period of the Ukrainian-Russian talks, the parties ceased operations on the whole front. During the peace conference, the issue of recognition of the border line between Ukraine and Russia was particularly keenly discussed, in particular, the issue of belonging to the Crimea and the Black Sea Fleet.

In May – July 1918 the German command exercised complete control over the Black Sea Fleet and did not hurry to return to Ukraine its captured warships. Only a clear position of the leadership of the Ukrainian state and persistent work of the Hetman diplomats allowed establishing direct contacts in September 1918 between Hetman P. Skoropadsky and the German Emperor Wilhelm II. During the negotiations, Ukraine succeeded in securing the support of Germany in returning the Black Sea Fleet ships to the Ukrainian State.

Key words: Ukrainian State, Ukrainian Navy, P. Skoropadsky, Sevastopol, Soviet Russia, relations, Germany.

Постановка проблеми. Історичний досвід власного народу слід вивчати та пам'ятати не лише учням в освітніх закладах, але й керівництву будь-якої держави. Він часто стає в нагоді й допомагає не лише спрогнозувати подальші дії тих чи інших країн, але й допомагає виробити дієву відповідь на зовнішні загрози національній безпеці. Зокрема, це стосується й агресивних дії Росії щодо України у 2014 р., які призвели до тимчасової окупації Криму, Севастополя, частини Донбасу, до втрат значної кількості кораблів Військово-Морських Сил Збройних Сил України (далі – ВМС ЗС України), кримських суднобудівних заводів тощо. Однією з нагальних проблем сучасного національного військового будівництва залишається необхідність відновлення бойової спроможності ВМС ЗС України та захисту українського узбережжя й акваторії Азовського і Чорного морів. У своїй новітній історії Україна змушена вирішувати ці питання вже втретє. Тому дослідження спроб вирішення названої проблеми у 1918 р. має не лише наукове, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням будівництва військово-морського флоту України в добу Гетьманату та становищу Чорноморського флоту в 1918 р. присвячено значну кількість наукових і науково-популярних праць. Дослідники поділяють їх на декілька історіографічних течій: радянську, російську, українську зарубіжну, німецьку, австрійську, сучасну українську тощо.

Праці сучасної російської історіографії з названої проблематики можна розділити на три великі групи. До першої слід віднести науково-популярні роботи російських публіцистів, які займають чітко виражену українофобську позицію. У концентрованому вигляді їхні погляди викладено у книгах О. Широкограда, який ще у 2008 р. «мріяв» про війну між Росією та Україною, а також про нейтральну та федеративну Україну без Криму. Основу другої групи становлять праці Я. Бутакова, І. Михайлова, О. Пученкова та інших, які розглядають основні напрями військового будівництва України у 1917–1918 рр. як реальну загрозу державності Росії. Третю групу сформували праці тих науковців, які дають у своїх роботах нейтральні оцінки українському рухові чи просто оминають його своєю увагою. Серед них помітно виділяються праці російського військового історика С. Усова, який здійснив спробу об'єктивно проаналізувати становище на Чорноморському флоті, в Севастополі та в Криму у 1917–1918 рр. Значну увагу він приділив й українсько-російським мирним переговорам у 1918 р.

У сучасній українській історіографії питання створення Українського військово-морського флоту висвітлили П. Гай-Нижник, І. Гриценко, А. Данілов, О. Калініченко, В. Кравцевич, М. Мамчак, В. Сергійчук, П. Василевський, О. Мироненко, Г. Перепелиця, Д. Сидорук, Я. Тинченко та інші. Окремі аспекти цієї проблеми розглянули у своїх працях В. Верстюк, В. Голубко, С. Литвин і Р. Пиріг. Канди-

датську дисертацію з питань будівництва Центральною Радою військового флоту захистив А. Лубенець. Ґрунтовний аналіз Кримського походу армії УНР у 1918 р. під командуванням Петра Болбочана здійснили С. Громенко, Т. Бикова, П. Дяченко, В. Перепада та С. Рудько. Дослідження стану суднобудівних заводів Миколаєва в роки Української революції 1917–1921 рр. започаткував Л. Левченко. Питання військової символіки розкрили В. Карпов, І. Крочак. Створення міністерства закордонних справ Української держави (далі – УД) та основні напрями його діяльності предметно досліджено Д. Веденєєвим і Т. Зарудою. Українсько-російські дипломатичні відносини в 1918 р. проаналізували С. Борисенко, І. Дацків і З. Олійник. Хід українсько-російських мирних переговорів у 1918 р. проаналізовано в роботах О. Лупандіна, В. Піскун, В. Тичини та І. Юшкової. Українсько-німецькі відносини в 1917–1918 рр. досліджують П. Барвінська, Н. Кривець та В. Перепада.

Формулювання цілей статті. Метою статті є спроба з'ясувати значення впливу зовнішніх чинників на створення Військово-Морського Сил України в 1918 р.

Виклад основного матеріалу. Восени 1917 р. Українська Центральна Рада (далі – УЦР) розпочала роботу зі створення національного військово-морського флоту. В складних умовах протидії більшовиків їй вдалося провести українізацію Чорноморського флоту та сформувати військово-морську доктрину. 13 березня 1918 р. оголошено ухвалений УЦР «Тимчасовий закон про флоту (флот) УНР». 15 березня 1918 р. військовий міністр УНР та в. о. міністра морських справ О. Жуковський видав наказ негайно зібрати всі кораблі Чорноморського флоту до Севастополя, а ті, що потребують ремонту, – до Миколаєва. На всіх військових і торговельних кораблях Чорноморського флоту мали підняти український прапор [1, с. 13–14].

Спроби формування Українського військово-морського флоту негативно зустріло й командування німецьких та австро-угорських військ на терито-

рії України. 24 квітня 1918 р. на нараді у начальника штабу німецьких військ генерал-лейтенанта В. Гренера були ухвалені рішення звернутися до уряду УНР з такими рішучими домаганнями: «Як довго австро-угорські й німецькі війська перебувають в Україні, ніяка українська армія не може формуватися. Можна тримати лише виключно поліцейні відділи за порозумінням з обома командуваннями» [2, с. 23]. Значна частина сучасних вітчизняних дослідників пояснює позицію німецького командування тією обставиною, що у квітні-травні 1918 р. свої претензії на державне будівництво в Криму відкрито заявляли росіяни, українці, кримські татари та німецькі колоністи. До домагань німецьких колоністів прихильно відносилося німецьке командування, а вимоги кримських татар підтримувала Туреччина [3, с. 137].

Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський та його уряд мали дбати про вирішення ряду нагальних для Української держави проблем: добитися офіційного визнання керівництвом Німеччини та країн Четверного союзу нової влади в Україні; припинити воєнні дії проти Радянської Росії та розпочати з нею мирні переговори; продовжити будівництво армії та флоту; вирішити питання приналежності Криму та Чорноморського флоту. Всі ці питання були надзвичайно важливими для гетьманського режиму, а їхнє позитивне вирішення в значній мірі залежало від позиції керівництва Німеччини. У першій половині травня 1918 р. німецьке командування заперечувало будь-які спроби української влади повернути у своє підпорядкування захоплені в Криму кораблі Чорноморського флоту. Лише наполеглива робота українських дипломатів та чітка позиція керівництва Гетьманату дозволила розпочати тривале обговорення цього питання.

2 травня 1918 р. П. Скоропадський призначив перший склад гетьманського уряду – Ради Міністрів Української держави (УД), який очолив Ф. Лизогуб. Тимчасово виконуючим обов'язки Міні-

стра військових справ та флоту УД гетьман призначив начальника Генерального штабу О. Сливинського. Товаришем (заступником) військового міністра УД по морських справах став начальник Генерального Морського штабу капітан 2 рангу (з червня 1918 р. – капітан 1 рангу) М. Максимов. Головним представником УД в Криму призначили контр-адмірала М. Остроградського, який мав вивчити можливість звільнення флоту з під німецького арешту. Першочерговим його завданням стало узгодження з німецьким командуванням повернення УД семи лінійних кораблів, крейсерів «Кагул», «Пам'ять Меркурія» і «Прут», декількох міноносців, усіх підводних човнів й різних кораблі окремого призначення [4, с. 442–443]. Суттєву допомогу у вирішенні цих питань йому мав надати новопризначений Головний начальник портів Чорного та Азовського морів контр-адмірал А. Покровський.

3 травня 1918 р. гетьман дав доручення Генеральному штабу Збройних Сил УД з'ясувати значення Криму для України. Результатом цієї роботи стала доповідна записка «Історичний огляд Криму і південно-східної групи», яка через декілька днів була подана на розгляд П. Скоропадському. В ній була низка принципів положень: «Якщо Україна матиме бойовий флот, то Крим необхідний їй як стоянка цього флоту. Він повинен охороняти торгівлю і тримати під контролем Чорне море. При наявності флоту України для його потреб необхідно, щоб до Української держави відійшли: а) Севастополь – база флоту; б) Керч – фортеця, що прикриває вхід в Азовське море; в) Феодосія – станція мін Вайтхеда. Для обслуговування потреб фортець півострова потрібно тримати тут дві дивізії» [5, арк. 7].

Того ж дня, 3 травня 1918 р., посол Німеччини в Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці (далі – РРФСР) граф Вільгельм фон Мірбах-Гарф (1871–1918) направив ноту народному комісаріату закордонних справ (далі – НКЗС) РРФСР, в якій від імені

свого уряду заявив, що Німеччина не планує нав'язувати Кримському півострову форму правління і надіється на те, що питання майбутньої долі Криму буде предметом російсько-українського мирного договору [11, с. 283]. В ноті також була вимога, щодо необхідності повернення кораблів Чорноморського флоту з Новоросійська в Севастополь.

7 травня 1918 р. під час обговорення на засіданні Ради Міністрів УД питання про кордони України було ухвалено рішення звернути особливу увагу на приєднання Криму до України. Уряд підтримав пропозицію П. Скоропадського, щоб гетьман направив спеціальний лист із цього питання послу Німеччини в Україні, а міністр закордонних справ УД довів українську позицію до німецького уряду. 8 травня 1918 р. на засіданні гетьманського уряду було розглянуто дві доповіді контр-адмірала А. Покровського. Першу про захоплення німецькими військами кораблів Чорноморського флоту, які підняли українські прапори в Севастополі, Одесі та Херсоні. Другу – про стан транспортної флотилії. Після тривалого обговорення доповідей, Рада Міністрів ухвалила рішучим чином протестувати проти захоплення українських військових кораблів та вести переговори про їхнє повернення безпосередньо з керівництвом Центральних держав. Було також наголошено на доцільність повернення кораблів транспортної флотилії колишнім власникам [6, арк. 5–9].

10 травня 1918 р. Павло Скоропадський направив німецькому послу в Україні баронові фон Мумму спеціальну «Ноту щодо Криму та Чорноморського флоту». В ній гетьман обґрунтував політичну, економічну та військову важливість прилучення Криму до України. Особливу увагу в ноті звернуто на необхідність вирішення питання про Чорноморський флот [7, с. 46–48]. Основні орієнтири та методи розв'язання українською дипломатією цих завдань були докладно обговорені 16 травня 1918 р. на спеціальному засіданні Міністерства закордонних справ УД.

Питання Чорноморського флоту було винесено 24 травня 1918 р на розгляд Ради Міністрів УД. Після тривалого розгляду уряд ухвалив таке рішення: «1. Чорноморський флот в повному складі повинен бути визнаний українським. 2. Вирішити питання про повернення флоту з Новоросійська до Севастополя» [8, арк. 2]. 30 травня 1918 р. Міністерство закордонних справ УД направило уряду Німеччини ноту, де було обґрунтовано значення приєднання Криму до України. В цьому документі було вказано на необхідність включення Криму до Української держави на правах окремої автономії [2, с. 147]. Позитивний вплив на хід обговорення цих питань з урядами Центральних держав мало офіційне визнання 2 червня 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського Німеччиною та Австро-Угорщиною.

У першій половині травня німецькі дипломати та військове командування Радянської Росії повернути кораблі Чорноморського флоту із Новоросійська в Севастополь. 11 травня 1918 р. головнокомандуючий німецькими військами на Східному фронті направив НКЗС РРФСР телефонограму з ультимативними вимогами негайно повернути кораблі Чорноморського флоту з Новоросійська до Севастополя. В протилежному випадку німецькі війська могли продовжити наступ на Новоросійськ. У відповідь на цю радіограму нарком закордонних справ РРФСР Г. Чичерін (1872–1936) направив 13 травня 1918 р. ноту міністерству закордонних справ Німеччини, в якій було обґрунтовано позицію Радянської Росії щодо Севастополя, Криму та Чорноморського флоту. Керівництво РРФСР було готове повернути кораблі Чорноморського флоту в Севастополь на таких умовах: 1) встановлення остаточних меж окупації німецькими та австро-угорськими військами території Росії, визначення кордонів з Фінляндією та Україною та припинення воєнних дій на всіх фронтах; 2) звільнення Севастополя від окупації Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини чи України [12, с. 330].

Німецькі дипломати використали на свою користь й відсутність єдиної позиції з цієї проблеми в керівництва Радянської Росії, а також конфлікт у квітні – червні 1918 р. між повпредом РРФСР в Німеччині А. Іоффе (1883–1927) та радянським консулом в Берліні В. Менжинським (1874–1934) з наркомом закордонних справ Радянської Росії Г. Чичерінім [12, с. 79–80]. Наприкінці травня 1918 р. А. Іоффе направив ноту німецькому уряду в якій погоджувався на повернення кораблів Чорноморського флоту в Севастополь при умові підписання мирного договору з Україною. У своєму листі від 28 травня 1918 р. до А. Іоффе та В. Менжинського голова РНК РРФСР В. Ленін назвав лист помилкою та нагадав про те, що радянський уряд висунув перед Німеччиною дві умови: «1) мир на трьох фронтах: з Україною, Фінляндією та Туреччиною; 2) не – анексія Севастополя» [13, с. 80–81]. 29 травня 1918 р. Радянська Росія висунула ще одну вимогу повернення Чорноморського флоту із Новоросійська в Севастополь. Вона наполягала на необхідності припинення наступу турецьких військ на Кавказі [12, с. 330–331].

Поки йшла дипломатична переписка німецькі підводні човни 18–20 травня 1918 р. повністю блокували Новоросійськ [12, с. 310]. В ноті від 26 червня 1918 р. німецьке посольство в РРФСР дало пояснення, чому німецькі та турецькі флоти намагаються контролювати дії кораблів Чорноморського флоту та пояснило чому в дипломатичній переписці використовує термін «колишній Чорноморський флот». Серед важливих причин були названі такі: ворожі дії Чорноморського флоту до німецьких та турецьких військ, перехід частини кораблів флоту до Новоросійська та його не роззброєння, а також те, що флот багато разів змінював свої прапори. В червні 1918 р. він стояв в Новоросійську не під червоними, а під андріївськими прапорами [12, с. 321].

У червні 1918 р. Рада Народних Комісарів затвердила текст таємної директиви про знищення кораблів Чорноморського

флоту та комерційної флотилії, що перебували в Новоросійську. Таємну директиву підписав керівник РНК В. Ленін. 18–19 червня 1918 р. цю директиву уряду Радянської Росії було виконано. Значну частину кораблів флоту було затоплено біля берегів Новоросійська.

Обговорення питань майбутньої долі Чорноморського флоту та Криму було в центрі уваги й мирної українсько-російської конференції, яка розпочала свою роботу в Києві 23 травня 1918 р. Українську делегацію очолив С. Шелухін, а російську – Х. Раковський. Питання про приналежність Криму та Чорноморського флоту офіційно не стояло в порядку денному переговорів. Однак сторони готувались до його активного обговорення під час розгляду питання про кордони між Україною та Радянською Росією.

Під час підготовки цих питань до обговорення РНК Радянської Росії доручило Л. Троцькому підготувати спеціальну військово-морську інструкцію для членів російської делегації. В ній була низка принципів вимог: 1) Визнання належності Криму Радянській Росії; 2) Чорноморський флот у повному складі має належати Росії; 3) Категоричне заперечення будь-яких спроб української делегації довести належність Криму та Чорноморського флоту Україні; 4) Вимога про повернення Радянській Росії недобудованих військових кораблів, які залишилися на суднобудівних заводах Миколаєва та Херсона; 5) Російська делегація мала наполягати на надання Одесі та Миколаєву статусу «вільного міста»; 6) Можливість вільного транзитного використання українських залізниць Радянською Росією для зв'язку з Кримом; 7) Встановлення винятково російського контролю над Керченською протокою та над судноплавством у цьому регіоні [10, с. 25–26].

Обговорення питання про кордони проходило у надзвичайно складній ситуації. Російська делегація затягувала розгляд багатьох проблем. Тому переговори так і не принесли сторонам бажаних результатів.

У квітні-вересні 1918 р. керівництво УД здійснило ряд заходів, які мали позитивний вплив на вирішення організаційних питань створення військово-морського флоту України. Були створені Головний морський штаб та Генеральний морський штаб [15]. Перший мав дбати про персональний склад Українського військово-морського флоту, а другий повинен був забезпечити його бойову діяльність. 15 липня 1918 р. було ухвалено закон про уніформу національного флоту, 18 липня затверджено закон про український воєнно-морський прапор, 17 вересня – стяги (вимпели) бойових кораблів. У травні – серпні розпочато роботу по формуванню морської піхоти тощо. У травні – серпні 1918 р. гетьманський уряд виділив кошти на добудову військових кораблів у Миколаєві та Херсоні, а також профінансував підняття лінкора (дредноута) «Імператриця Марія», який після потужного вибуху затонув у 1917 р. Наприкінці травня 1918 р. лінкор вдалося підняти. Але після його огляду фахівцями стало зрозуміло, що використовувати лінкор як бойовий корабель неможливо [14].

У травні – серпні 1918 р. гетьманський уряд та українські дипломати наполягали на поверненні під юрисдикцію України захоплених німецькими військами берегових укріплень та кораблів Чорноморського флоту. Значну увагу гетьмана та його дипломатичної служби було звернуто на отримання згоди в вирішення цих питань від вищого керівництва Німеччини і перш за все імператора Вільгельма II. З цією метою 17 серпня 1918 р. до Берліна була направлена урядова делегація на чолі з головою Ради Міністрів УД. Ф. Лизогубом. Цей візит був успішним для України. Під час переговорів вдалося вирішити проблему ратифікації Берестейського договору, ряд питань торговельно-економічного співробітництва між двома державами. Делегація також підготувала можливість зустрічі на вищому рівні між імператором Вільгельмом II та гетьманом П. Скоропадським, яка відбулася 5 вересня 1918 р.

Під час візиту було підписано новий Економічний договір між Україною, Німеччиною та Австро-Угорщиною. Німецький імператор погодився підтримати створення дієздатної української армії та дав згоду на остаточну передачу кораблів Чорноморського флоту Українській державі. Гетьман заручився підтримкою імператора у вирішенні кримського питання, меж східних та північних кордонів УД [17, с. 610–614].

У жовтні 1918 р. Німеччина передала Українській державі лінкор (дредноут) «Воля», крейсер «Кагул», 11 міноносців, 7 лінійних кораблів, кілька підводних човнів, декілька транспортних та допоміжних суден [16, с. 43–45]. Свою діяльність Український військово-морський флот розпочав з розмінування чорноморського узбережжя від мін та забезпечення судноплавства в регіоні. Наступним кроком в будівництві Українського військово-морського флоту стало підписання гетьманом 11 листопада 1918 р. законопроекту про штати та командування військових частин флоту.

Значну увагу гетьманський режим приділяв забезпеченню Українського військово-морського флоту офіцерськими кадрами.

Виробити план підготовки майбутніх офіцерів флоту мала «Комісія по утворенню військових шкіл та академій», яка розпочала свою роботу 17 червня 1918 р. Передбачалося відкриття Гардемаринської школи в Миколаєві та Морського кадетського корпусу в Севастополі. Названі навчальні заклади мали розпочати свою роботу з 1 жовтня 1918 р.

Висновки. По-перше, після державного перевороту в Україні гетьманський уряд прагнув вирішити питання про приєднання Криму до Української держави та відновити контроль над захопленими німецькими військами кораблями Чорноморського флоту.

По-друге, керівництво Радянської Росії прагнуло зберегти свій контроль над Кримом і Чорноморським флотом. Тривалий час воно блокувало будь-які дії України щодо вирішення цього питання.

По-третє, тривалий час німецьке командування негативно ставилось до прагнення України збудувати власний військово-морський флот. Лише чітка позиція гетьманського керівництва сприяла тому, що німецький імператор Вільгельм II дав дозвіл на повернення Україні захоплених кораблів Чорноморського флоту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лубенець А.В. Творення українського військового флоту в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 – «Військова історія» Національної академії оборони України. Київ, 2002. 20 с.
2. Дорошенко Д.І. Історія України (1917–1923) : в 2-х т. : документально-наукове видання / упоряд. К.Ю. Галушко. Т. II : Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ : Темпора, 2002. 352 с.
3. Громенко С.В. Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року. Київ : К.І.С., 2018. 266 с.
4. Крип'якевич І.П., Гнатевич Б.П., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / упоряд. Б.З. Якимович. 4-е вид., змін. і доп. Львів : Світ, 1992. 712 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 3–10.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5–9 зв.
7. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали : У 2-х томах, трьох частинах. Т. 2. / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ : Темпора, 2015. 412 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–45.
9. Мирні переговори між Українською державою та РСФСР 1918 р.: Протоколи і стенограми пленарних засідань : збірник документів і матеріалів / Інститут історії України НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень НАН України / В.Ф. Верстюк (відп. ред.), О.І. Лупандін (упоряд.). Київ : Нью-Йорк ; Філадельфія : Вид-во М.П. Коць, 1999. 366 с.

10. Усов С.А. Проблема Черноморского флота, Севастополя и Крыма на переговорах РСФСР и Украинской Державы в 1918 году. *Морской сборник*. 2003. № 10. С. 20–26.
11. Усов С.А. Политико-правовые проблемы Черноморского флота и Севастополя в контексте распада Российской империи и СССР : Историко-политологический анализ : дисс. ... д-ра полит. наук и автореферата по ВАК 23.00.02, д-р полит. наук. 2003. 445 с.
12. Документы внешней политики СССР. Т. 1. Москва, 1959. 772 с.
13. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. 5-е изд. Т. 50 : Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919. Москва : Политическая литература, 1970. 624 с.
14. Тинченко Я.В. Військово-морські сили України. 1917–1921: науково-популярне видання. Київ : Темпора, 2012. 116 с.
15. Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 518 с.
16. Гай-Нижник П.П. Чорноморський флот і українське державотворення 1917–1918 років (До історії створення Військово-Морських Сил України). *Військовий музей (науково-методичний збірник)*. Вип. 7. Київ : ЦМЗСУ, 2006. С. 37–46.
17. Гай-Нижник П.П. Візит гетьмана Павла Скоропадського до Німеччини у контексті політичного життя України 1918 року. *Україна дипломатична*. Вип. XV. Київ, 2014. С. 605–615.